

Földvály Miklós István

Hogy és miért építsünk liturgikus adatbázist?

Adatbázisokra akkor van szükségünk, ha olyan mennyiségű információt szeretnénk átlátni, megválogatni és különféle szempontok szerint rendezni, amennyi az emberi emlékezőtehetségnek már nem befogadható, és ami ezzel szorosan összefügg, vizuálisan nem megjeleníthető vagy áttekinthető. Az adatbázis-építés két legfontosabb lépése a rendszer megalkotása és az egyedi tételek (rekordok) bevitele. Ennek megfelelően az adatbázis általában „predefiniált”, azaz csak olyan „rekord”-okat képes értelmezni, amelyek a rendszer valamely előre meghatározott kategóriájába beleillenek, azaz „validok”.

Földvály Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

A liturgikus tartalmakra kidolgozott adatbázisok¹ jellemzően kétféle rendszert vesznek tekintetbe. Az egyik a liturgikus év ciklusa, amely időszakokat, heteket, napokat és ünnepeket fölitélez a temporále és a szanktorále ciklusa szerint. A másik a szertartások, elsősorban a mise és a zsolozsma propriumának szerkezete, amelynek alapja egyes műfajok szabályszerű egymásra következése. A rekordok, amelyek ebbe az előre meghatározott rendszerbe kerülnek, az úgynevezett liturgikus tételek, vagyis azok a „műegészt” alkotó, tovább —funkcionálisan— nem osztható szövegek és dallamok, amelyeket általában kezdőszavakkal (incipitek) azonosítunk.

E megközelítés előnye, hogy tökéletesen kezelhető eredményre vezet, de hátránya, hogy arra kényszerít: hagyjuk figyelmen kívül a rendszer szempontjából nem érvényes (invalid), a forrásokban mégis jelenlévő információkat. Így például a zenetudományos érdeklődéssel létrehozott adatbázisok csak a graduále, az antifonále és legföljebb még a processzionále anyagát engedik át szűrőjükön. Az általuk lefedett műfaji kör ezért korlátozott, a műfajhoz képest idegen adatokkal akkor sem tudnak mit kezdeni, ha azok a forrásban jelen vannak, és ha túllépnek a kiválasztott műfaji körön (pl. egy antifonálékra kidolgozott rendszerbe breviárium anyaga kerül), a tartalomnak csak bizonyos részét dolgozzák föl. Ilyenkor tehát az adatbevittelt áldozzuk föl a rendszeralkotás oltárán, az egyedit hanyagoljuk el az általános kedvéért.

¹ Az adatbázisszerű földolgozások előképei René-Jean Hesbert kötetei: *Antiphonale Missarum Sextuplex d'après le graduel de Monza et les antiphonaires de Rheinau, du Mont-Blandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis*. Vromant & Co, Bruxelles 1935; *Corpus Antiphonalium Officii I–VI*. Casa Editrice Herder, Roma 1963–1979. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 7–12). A főbb internetes adatbázisok: *Cantus Database* (<http://cantus.uwaterloo.ca>), *Hungarian Chant Database* (<http://hun-chant.eu>), *Antiphonale Synopticum* (<http://gregorianik.uni-regensburg.de>), *Usuarium* (<http://usuarium.elte.hu>).

A másik megközelítés a teljes források bevitele, gyakorlatilag digitális szövegkiadások formájában.² Ez minden rendelkezésre álló adatot rögzít és kereshetővé tesz, de a tartalom sokszínűsége miatt kénytelen lemondani az átfogó, minden elemre érvényes rendező elvről, amelynek segítségével nagy mennyiségű analóg adatot tudnánk osztályozni és összevetni. Másként fogalmazva a rendszeralkotás szenved kárt az adatbevitelhez képest, az általánost hanyagoljuk el az egyedi kedvéért.

Vegyünk példának egy szélsőségesen összetett esetet:³ a nagycsütörtöki szertartást egy olyan könyvből, amely tartalmazza az úgynevezett sötét zsolozsmát (*Tenebrae*), a vezeklők visszafogadását, a krizmaszentelési misét, beleértve a teljes miseordináriumot és a nap vesperását, a lábmosást és az oltárfosztást. Egy, a zsolozsma zenei műfajaira érzékeny adatbázis ebből a bonyolult rítusorból mindössze a *Tenebrae* és a vesperás antifónáit és responzóriumait fogadná be. A mise zenei műfajaival kiegészítve ehhez járulna az introitus, a graduále, az offertórium és a kommúnió. Ha a processzionále műfajait is érvényesnek tekintjük, akkor himnuszokkal, litániákkal, processziós antifónákkal bővül az eredmény. Egy, a miseproprium minden műfaját elfogadó rendszer könyörgésekkel és olvasmányokkal teszi teljesebbé a sort, de itt már lehet, hogy elmaradnak a zsolozsma tételei, és továbbra sem tudunk mit kezdeni egyrészt a mise és a zsolozsma szokásos menetén kívüli elemekkel (szentségek, szentelmények, mimetikus rítusok), másrészt az elhangzó szöveganyagon kívüli adatokkal, azaz a rubrikákkal.

Az ordináriuskönyvek földolgozása különösen is szembesít a „predefiniált” rendszerek tökéletlenségével, de arra is fölhívja a figyelmet, hogy a középkori ember maga is hajlott arra, hogy ne folyamatos szöveggént, hanem adatok hierarchikus rendszereként, a mi fogalmaink szerint adatbázisként tekintszen a liturgikus forrásra.

Ami az előbbi szempontot illeti, az ordináriuskönyvek⁴ —néhány kivételtől eltekintve— vegyesen tartalmazzák a különféle szertartástípusok, a mise, a zsolozsma és a processziók, illetve —legalábbis a liturgikus évbe szervesen illeszkedő rítusoknál— a szentségek és szentelmények anyagát. Nem alkalmazkodnak a modern diszciplináris határokhoz, azaz egyformán tételnek tekintik a zenei és a nem kifejezetten zenei (azaz recitált) tételeket, az olvasmányokat és ima-szövegeket. Amellett, hogy a liturgikus rendet mint tételek sorozatát ragadják

² *Cantus Network* (<https://gams.uni-graz.at/context:cantus>). A megközelítésről ld. Christian STEINER — Robert KLUGSEDER: „Textmodellierung und Analyse von quasi-hierarchischen und varianten Liturgika des Mittelalters”, *Das Mittelalter* XXIV (előkészületben).

³ A legtöbb korai pontifikáléhoz hasonlóan ilyen pl. a Hartvik-agenda vagy Chartvirgus-pontifikále (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165, amelynek nagycsütörtöki ordói (42^a–74^a) a 120 fóliós kódexnek több mint egynegyedét teszik ki.

⁴ A középkori rubrikás műfajokról ld. FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2008. 25–68.

meg, további, tételekhez nem, vagy csak áttételesen kötődő tudnivalókkal szolgálnak. Ezt az információ típust a többi könyvtípusban a „rubrika” szóval írhatnánk le, de hogy a teljes egészükben „rubrikákból” álló ordináriuskönyvekben is érvényes ez a fogalom, azt jól érzékeltetik az ordináriusokban „item” szóval kezdődő, önálló mondatok és bekezdések.

Ami az utóbbi szempontot illeti, az ordináriuskönyvek fölépítése és elrendezése maga is adatbázisszerű. A tágabb keret rendszerint a liturgikus év a maga egészében, függetlenül olyan részletkérdésektől, hogy független-e a temporále a szanktorálétól vagy szakaszonként egymásba épülnek, illetve hogy néhány általános kérdés a bevezető fejezetekben vagy a könyv függelékében önállóan is ki lehet fejtve. Bármilyen kézenfekvőnek is hat ez a keret, éppen a liturgikus év jelöli ki a legtöbb ordináriuskönyv „validitásának” határait. Minden, ami az év rendszerén belül értelmezhető, a nagycsütörtöki lábmosástól a *litania maior*-ig, része lehet az ordináriuskönyvnek, de igen ritka, hogy egy ordináriuskönyv kitérjen bármikor elvégezhető rítusokra, amilyenek pl. a házasságkötés, a templomszentelés, vagy akár a mise általános rendje. Az év rendszerén belül az egyes napok sorra veszik a zsoltosma óráit, és vagy ezek között a megfelelő időben, vagy utánuk, esetleg külön szakaszban leírják a misét is. Az egyes napok rendszerén belül kapnak helyet, ha vannak, a zsoltosmán és misén kívüli vagy azokhoz kapcsolódó, de rendkívüli szertartások.

Az ordináriuskönyvek „layout”-ja elővételezi a modern adatbázisok beosztását. A legkezdetlegesebb grafika is megkülönbözteti a voltaképpeni, feketével írt adatokat („rekordok”), és a vörössel írt vagy vörössel kiemelt metaadatokat („rendszerlemek”). A fekete szövegek a tételek műfajmegjelölései és kezdőszavai. Ez önmagában is mutatja, hogy az érvényes műfajok készlete és a megkülönböztető terjedelmű szövegkezdetek szükséges és elégséges adatok a liturgia mint szövegfolyam leírására. Feketék az „item”-ek is, tehát a nem egyes tételekre vonatkozó adatok. Vörössel állnak a liturgikus alkalmak (zsoltosma-órák, mise vagy misék, egyéb szertartások) és napok címei és maga az „item” szó a tartalmi egységek elején.

Ez a kétszintű (vörös és fekete) jelölés egyes ordináriusokban⁵ három szinten válik kifejezettebbé. Ezekben a liturgikus alkalmak nevei a folyamatos szöveg részeként, azzal azonos betűmérettel megmaradnak vörösnek, de a napok önálló bekezdést nyitnak, vagy kiemelt, nagyobb betűvel írt címeikként lesznek megkülönböztetve. Az ordináriuskönyv ebben az értelemben középkori kísérlet arra, hogy a liturgikus tartalom a maga egészében, rendszerszerűen leírhatóvá és visszakereshetővé váljék. Az ordináriuskönyvek formátuma tehát kiindulópontja kell, hogy legyen az általunk kifejlesztendő adatbázisnak, ez viszont azt is jelenti, hogy az így kifejlesztett adatbázis alkalmas lesz ordináriuskönyvek teljes tartalmának földolgozására.

⁵ Magyarországról a bekezdéshasználatra példák az *Ordinarius Strigoniensis* velencei kiadásai (1505–1520), a főcímeke az 1580-as, Telegdi-féle *Ordinarium Strigoniense*, de —következetlenül— már az 1469 előtti *Rubrica Strigoniensis* is (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73. 1^r–38^v).

Egyes késői ordináriuskönyvek és az ezeket követő ceremoniálék⁶ kísérletet tesznek arra, hogy kialakítsák az „item”-ek tipológiáját. Önálló fejezetekbe sorolják pl. az ünnepek rangjára és egybeesésére, a szereposztásra, a színekre és öltözetekre vonatkozó szabályokat. Ezek a kategóriák alkalmasak arra, hogy a tételhez és műfajhoz nem, vagy csak áttételesen kötődő adatokat osztályozzuk és mintegy fölcímkezzük.

A vázolt adatbázissal szemben támasztott követelményeket így foglalhatjuk össze:

1. Legyen „posztdefiniált”, azaz a rendszer ne az adatbevitel előtt, hanem az adatbevitel után vagy azzal párhuzamosan jöjjön létre. Végeredményben ne lehessen olyan, ténylegesen hagyományozott adattípus, amelyet a rendszer nem tud érvényesnek értelmezni.
2. A liturgikus év minden napját minden lehetséges változatban tudja kezelni, azaz például ne föltételezze automatikusan, hogy az évnegyedes böjtök az egyes időszakoknak hányadik hetére esnek, vagy hogy egy-egy dátumra mely szent ünnepe esik.
3. Legyen alkalmas a liturgikus év rendszerén kívüli szertartások (pl. szentségek, szentelmények, a mise és zsolozsma állandó részei, kommúnis és votív propriumok) hordozására, azaz terjedjen ki a misére, a zsolozsmára és minden más szertartástípusra.
4. Fedje le, de árnyaltan különböztesse is meg a műfajok teljes lehetséges készletét.
5. A tételeket minden lehetséges sorrendben és kihagyásokkal is tudja értelmezni, azaz a tételek sorrendje ne legyen „kényszerrendezett”; független adat legyen a tételek megjelölésétől (egy mise introitusa pl. ne kapjon föltétlenül kisebb sorszámot, mint egy traktus).
6. Tegye kereshetővé és szűrhetővé a tételtől és műfajtól független adatokat („item”-eket) is.

A „posztdefiniált” rendszeralkotás alapja, hogy először —a digitális szövegkiadás módszere szerint— csak a forrásokban valóban szereplő adatokat rögzítjük, de azoknak mindegyikét. Ugyanakkor már a rögzítés során arra törekszünk, hogy az adatbevitel rendszerszerű legyen. Ennek egyik módja, ha az adatokat bizonyos előre föltételezett, de tovább bővíthető mezőrendszerben helyezzük el. Ilyen alkalmas rendszer lehet például egy „nap, szertartás, sorrend, műfaj, tétel, rubrika” sorozat. Hogy mennyire működőképes, azt ólatin (ambrozián, mozarab, gallikán) források földolgozásakor tapasztaltuk. A másik megközelítés, hogy az egységnyinek tekintett adatokat (pl. címek, kezdőszavak, mondatok vagy tagmondatok) fölcímkezzük, akár egy hierarchikusan rendezett címkerendszerrel. Ilyenkor is fontos, hogy a címkék sora a tapasztalatok fényében bővíthető legyen, éppen ezért jobb minél részletezőbb címkékkel kezdeni a munkát, amelyek utóbb szükség szerint összevonhatók. Ezt a megol-

⁶ A bevezető vagy függelékes fejezetekre példa a *Directorium horarum canonicarum secundum ritum dioecesis Spirensis [Speyer]*. Höltzel, Nürnberg 1522, vagy az előző jegyzetben idézett, 1580-as *Ordinarium Strigoniense*. A Trident utáni ceremoniálét megelőlegező jelenségek pl. Bazel, Universitätsbibliothek, H I 28, kiadása: Hieronymus Brilinger: „Ceremoniale Basiliensis Episcopatus”, in Konrad W. HIERONIMUS: *Das Hochstift Basel im ausgehenden Mittelalter (Quellen und Forschungen)*. Verlag der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft — Universitätsbibliothek Basel, Basel 1938. 97–320; Utrecht, Aartsbisshoppelijck Museum, Hs. A (no. 115 M), kiadása: Antonius Egbertus RIENTJES: *Liber ceremoniarum ecclesiae S. Mariae Trajectensis*. Utrecht 1912. (Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht 38) 153–188.

dást követtük különféle műfajú szerkönyvek tartalmának indexelésekor. A mezők, címkék és az érvényes adatok mindkét esetben csak a teljes anyag áttekintése után véglegesednek.

A liturgikus év hatékony kezelésének lényege, hogy világosan megkülönböztessük a liturgikus napok meghatározásának szempontjait. Ebben az értelemben a temporále az időszakok és hetek által meghatározott napok rendszerét jelenti, a szanktorále a hónapok és dátumok által meghatározott napok rendszerét. Azaz például karácsony itt a szanktorále, de a karácsony nyolcadába eső vasárnap már a temporále része. Tekintetbe kell venni, hogy van a római liturgiának egy ős, évszakok és hónapok által meghatározott rendszere, amelyhez az évnegyedes böjtök és a zsoltos bibliaolvasásának ún. történelmi alkalmazkodnak. Az előbbieket az őszi kántorböjt kivételével idővel beépültek a temporáléba, de eredetileg mindkét jelenség független tőle. Azzal is számolnunk kell, hogy egy időpont nem írja le egyértelműen a liturgikus ünneplés tárgyát. December 25. egyszerre ünnepe Krisztus Születésének és Szent Anasztáziának; szentek sokasága eshet ugyanarra a napra, de a temporáléban is egybeeshet a pünkösdi utáni első vasárnap, pünkösdi nyolcada és a Szentháromság ünnepe. Ez azt jelenti, hogy a liturgikus cselekmény tárgyát két össze nem keverendő tényező, a naptári nap és az ünnep tartalma együttállásával kell leírni. A liturgikus napok pontos megjelöléséhez ezért öt mezőre (típus, időszak/hónap, hét, nap, ünnep) van szükség.

Ahhoz, hogy az adatbázis minden lehetséges liturgikus cselekményt kezelni tudjon, források széles és változatos körét kell leírni, és az így nyert adatokat osztályozni. Ez a munka jellegzetes példája a „posztdefiniált” adatbevitelnek. Az elmúlt néhány évben 613 változatos műfajú, korú és eredetű latin liturgikus könyvről készítettünk digitális tartalomjegyzéket, bizonyos forráscsoportokban megközelítőleg a teljesség igényével, és az így nyert eredményt rendeztük típusokba.⁷ Ennek alapján jött létre egy jegyzék, amely az érvágáskor mondandó imáktól a horgonyszentelésen át a miseordináriumig és a keresztelezésig a középkori latin rítusok lényegében minden lehetséges szertartási cselekményét tartalmazza. Az összefoglaló ordók, mint a gyászszertartások vagy az ordinációk, természetesen tovább részletezhetők, de valószínűleg nincs olyan rítus, amely mint típus ne került volna elő a kutatás során. Ezek között vannak ugyan olyanok, amelyek a liturgikus év rendszerében is elhelyezhetők, de a rendszeralkotás szempontjából ez nem lényeges vonásuk. A liturgikus év mint szervező elv ugyanis csak azokat a szertartásokat befolyásolja, amelyek különböző időpontokban, de az időponttól függően más-más módon történhetnek meg. Mise vagy vesperás változó tételekkel, de ugyanúgy van nagycsütörtökön, mint Szent Márk napján, krizmaszentelés viszont csak nagycsütörtökön, búzaszentelő csak Szent Márk napján lehet. Ez azt jelenti, hogy a misén és zsoltosmán kívüli rítusok rögzítésekor teljesen el lehet tekinteni az évkörtől. Logikailag hasonlóan visel-

⁷ Ld. erről SZASZOVSKY Ágnes beszámolóját a jelen lapszám 209–304. oldalán.

kednek a mise és a zsolozsma állandó részei és naphoz nem kötött változó részei, a kommúnis és votív propriumok. A részletes elemzéskor szükség lehet a hosszabb, laza szerkezetű rítusok szakaszokra, modulokra való felosztására, mert egyes esetekben csak így mutatkoznak meg az analógiák. Nem mindegy pl., hogy egy virágvasárnapi énektétel a processziót kíséri vagy a kereszthódolat része.

A napok és szertartási cselekmények után a következő szint az egyes szertartások rendszere, amelyet a tételek típusai (műfajok) és jellegzetes sorrendje határoz meg. A szilárd szerkezetű rítusokban, amilyen a mise és a zsolozsma, ez szigorúan kötött, a processziók, szentségek és szentelmények esetében jóval kevésbé. Van azonban a szilárd szerkezetű rítusoknak is néhány olyan pontja, amely megengedi a változatosságot. Ilyen a himnusz és a kapitulum sorrendje a kompletóriumban, vagy a prófécia, a szentlecke és a graduále sorrendje a három karácsonyi misében. Ezek miatt általánosítható a szabály, hogy még a szilárd szerkezetű rítusok tételsorrendjét sem tekinthetjük magától értődőnek, a műfajokat és egymásra következésüket egy önálló „sorrend” mezőben kell, hogy rögzítsük. A műfajokat illetően külön típusba érdemes sorolnunk mindent, ami sajátosan, korpuszként viselkedik. Így pl. a processziós himnuszokat elválasztva a zsolozsmahimnuszoktól, a kantikum-antifónákat a zoltárantifónáktól. Az ismertebb adatbázisokhoz képest bővebb tipológiát tesz szükségessé az olvasmányok és főleg a papi imaszövegek beépítése: itt a túlságosan általános „oratio” mellett és helyett sok egyéb, így exorcizmusra, egyszerű és hármassáldásra, formulára, prexre, abszolúcióra, allokúcióra és hasonlókra lesz szükség.

Végül az utolsó és legnehezebb feladat, amelyről eddig nem sikerült gyakorlati tapasztalatot szerezni, az „item”-ek vagy „rubrikák” feldolgozása. Ezek éppúgy elhelyezhetők az év és a szertartástípusok összefüggésében, mint a tételek, de velük ellentétben nyitott korpuszt alkotnak. Míg a lehetséges műfajok és tételek száma behatárolt, a rubrikák rengeteg egyedi megfogalmazást engednek meg, és igen változatos, hogy a források milyen mértékig részletezik a szertartás nem szövegi oldalát, azaz hány és milyen hosszú rubrikát tartalmaznak. A rubrikák feldolgozása ezért ugyanolyan „posztdefiniált” folyamat kell, hogy legyen, amilyen a lehetséges szertartástípusok jegyzékének összeállítás volt.

Általánosabb szinten segítségül lehet hívni a késői ordináriuskönyvek és általános rendelkezések módszerét, amelyek egy-egy meghatározott szempontból a teljesség igényével tárgyalják a szertartási életet. Ebben az értelemben a két fő szempont a naptárszervezés és a ceremónia, azaz a különféle naptári helyzetek megoldása és következményei, illetve a szertartás „koreográfiája”. Mindezek tovább bonthatók aszerint, hogy pl. a megemlékezésekről, az antifónák duplikálásáról, az öltözetek színéről vagy a szolgálattevők beosztásáról van szó, amint ezt meg is tették már a középkori vagy kora újkori szerkesztők. Ez legalábbis lehetővé teszi a szövegszerűen bevitt rubrikák pontos visszakeresését. Egy-egy szertartástípusra vetítve elméletileg a lehetséges rubrikális tartalmak

is megállapíthatók (pl. szenteltvízhintés, tárgyak kiosztása, hódolat gesztusai), így ceremoniális részletkérdések is nagy adattömeget mozgató összehasonlító elemzésnek vethetők alá.

A módszer távlati célja egy olyan teljes „beolvasási rendszer” kidolgozása, amely bármely forrástípusból bármely liturgikus tartalmat képes rendszerezve tárolni, visszakeresni, szűrni, ezáltal rendszerezni és összehasonlítani. Szemléltetésként az egri székesegyház 1509-es ordináriuskönyvének azon a nagycsütörtöki szakaszán mutatom be a módszer eredményességét, amely a vezeclők visszafogadását írja le szokatlan részletességgel.⁸

A soron következő szemelvényekben az eredeti szöveg egyes szakaszait táblázatos formába rendezve, illetve csúcsos zárójelek közé {...} illesztett, szabványos, angol nyelvű azonosítókkal (annotációk, „tag”-ek) értelmezem. A táblázatos forma a liturgia állandó fogalmait oszlopként, azaz mezőként kezeli, és ezeket tölti ki a tényleges adatokkal, amelyek sorként, a mezőt kitöltő rekordként viselkednek. A folyamatos szövegbe illesztett azonosítók alkalmasak arra, hogy különböző hierarchikus szinteken (szertartástípusok, műfajok, gesztusok) normatív listákat alkossanak, amelyekkel azután megvalósítható a liturgia egységes, rendszerszerű leírása és a különféleképpen megfogalmazott forráshelyek analóg szakaszainak visszakeresése és összevetése.

Az első lépés a liturgikus nap meghatározása az évkör rendszerén belül. Nagycsütörtök a jeles időszakok hetei és a hét napjai által meghatározott időszaki részhez tartozik (T, azaz temporále) mint a nagyböjti időszak (Qu, azaz *Quadragesima*) 6. hetének (H, azaz *hebdomada*) csütörtökje (*feria quinta*). Mivel erre a napra más ünnep nem eshet, a „Feast” mező üresen marad:

Nagycsütörtök az egyházi éven belül

Part	Season	Week	Day	Feast
T	Qu	H6	f5	~

A következő lépés az azonos napra eső, de különböző szertartások (rítusok, ordók, ceremóniák) elkülönítése. Nagycsütörtökre a misén és a sajátos szerkezetű és rendtartású zsolozsmán (*Tenebrae*) kívül négy rendkívüli szertartás jellemző: a vezeclők visszafogadása, a krizmaszentelő mise, a lábmosás és az oltárfosztás. A szöveg ennek megfelelő szakaszokra bontható, de mivel a szertartások részben egymásba ékelődnek (a szent olajok szentelése és a vesperás pl. a mise folyamatát szakítja meg), a rítusokra utaló azonosítók többször is előfordulnak:

⁸ A latin szöveg írásmódja és központozása DOBSZAY László: *Liber ordinarius Agriensis* (1509). MTA ZTI, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1) Déri Balázs gondozta kiadását követi.

A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön belül

- {TEMPORAL OFFICE PROPERS} In matutinis *Domine labia mea* non dicitur ...
 {TENEBRAE} Qua resumpta post psalmum sine *Gloria* iuvenes incipiunt ...
 {RECONCILIATION OF PENITENTS} Ordo in introductione paenitentium item ...
 {TEMPORAL MASS PROPERS} Per choratores incipitur introitus missae ...
 {CHRISM MASS} Et continuetur missa usque ad illum locum canonis ...
 {WASHING OF FEET} Item ad faciendum mandatum ...
 {STRIPPING/WASHING OF ALTARS} Deinde transeunt ad chorum ad lotionem ...

Egyetlen ordón belül az első lépés a szöveges adatok elkülönítése a ténylegesen elhangzó elemekre, azaz a liturgikus tételekre, amelyek a szertartást mint szövegfolyamot írják le, illetve az összes többi, el nem hangzó adatra, amelyek vagy a tételek műfaját és előadásmódját határozzák meg, vagy a nem-szöveges tudnivalókat rögzítik. Ezeket hagyományosan fekete és vörös tinta, a modern kiadásokban kurzív és álló betűtípus különbözteti meg:

A vezeklők visszafogadásának szétválasztása tételekre (kezdőszavak) és utasításokra (rubrikák)

Ordo in introductione penitentium. Item, finitis omnibus horis, ut supra, pulsetur cum magna campana. Ad chorum congregatis omnibus clericis dominus episcopus cum suis ministris ad hoc tabulatis, indutis vestibus rubeis, videlicet cappa, habens mitram et baculum pastorem, et cum eo alii sex dyaconi et totidem subdyaconi ex sacerdotibus pro festiuitatibus tabulati, dalmaticis induti, et dominus archidyaconus cathedralis alba solum cum stola indutus, pedibus nudis, habens sceptrum ligneum in manu procedant de sacristia ad porticum ecclesie stantibus penitentibus ante fores ecclesie. Chorus incipiat legere psalmos sequentes, sine *Gloria Patri: Quam dilecta, Benedixisti, Credidi, Memento, Ecce quam bonum, Ecce nunc, Laudate Dominum* in sanctis eius episcopo interim sedente in faldisterio. Et concludat cum versiculo *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem*. Quibus finitis episcopus surgat de faldisterio penitentibus extra porticum existentibus, archidyacono ipsos procedente. Et dominus episcopus cantat hanc antiphonam: *Venite, venite, venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos*. Tunc dyaconus ex parte penitentium dicat alta voce: *Flectamus genua*. Et statim omnes penitentes flectant genua. Quo facto dicat dyaconus: *Leuate*. Et surgant penitentes. Similiter agat secundo et tercio, repetente episcopo antiphonam *Venite venite*. Prosequatur dyaconus: *Flectamus genua*. Moxque cum archidyacono omnes penitentes corruant in terram. Sicque in terram prostrati iacent, quousque dominus episcopus annuerit dyacono: *Leuate*. Postea ab archidyacono legatur in tono lectionis: *Adest o venerabilis pontifex usque finem*. Et debet finiri in tono lectionis. Item, mox surgat episcopus

et cantent infrascriptos psalmos, penitentes autem et archidiaconus proster-
nant se interim ad terram: *Miserere mei Deus, Deus in nomine, Miserere mei Deus
miserere mei, Deus misereatur nostri, Deus in adiutorium, Inclina Domine aurem,
Domine Deus salutis.* Finitis psalmis dominus episcopus incipit: *Kyrieleyson, Christ-
eleyson, Kirielleyson. Pater noster, Et ne nos.* Versiculi: *Averte faciem tuam a peccatis
meis, Et omnes iniquitates meas dele. Redde mihi leticiam salutaris tui, Et spiritu prin-
cipali confirma me.* Versiculus: *Domine, exaudi orationem meam; Et clamor meus ad
te veniat. Dominus vobiscum. Oremus. Orationes: Adesto Domine, Deus qui humani
generis, Deus qui iustitie, Deus qui hominem, Presta quesumus Domine.* Finita ista
penitentes surgant. Et archidiaconus dicat: *Reintegra in eis apostolice pontifex,*
et finiat in tono lectionis, ut prius. Deinde moneantur penitentes per episco-
pum, ut quod penitendo diluerunt, iterando non renovent. Et sic postea inci-
piat dominus episcopus antiphonam: *Venite, venite, venite, filii, audite me, timo-
rem Domini ...*

Ami a tételeket illeti, ezeket kezdőszavaik (incipit) azonosítják, legfontosabb
metaadatuk a műfaj. A jelen példában zsoltárok (Ps., azaz *psalmus*), egy anti-
fóna (Ant.), formulák (F.) és egy liturgikusan kötött buzdító beszéd (Alloc.,
azaz *allocutio*) fordulnak elő. A rubrikák ebben a megközelítésben maguk is
egy-egy tétel metaadatai, elhangzási körülményeket rögzítő, de szabadszavas
kiegészítések. Nélkülözhetetlen a sorrend rögzítése, a tételek pedig maguk is
részei egyfelől az adott rítus szűkebb, másfelől az adott nap tágabb halmazá-
nak. Ezt táblázatos elrendezésben a következőképpen lehet szemléltetni:

Az ordó elejének földolgozása mezőrendszerben (táblázat)

Day	Ceremony	Sequence	Rubric	Genre	Item
In die Cenae Domini	Ordo in introductione paenitentium	1	Item finitis omnibus horis ut supra pulsetur cum magna campana ... chorus incipiat le- gere	Ps.	Quam dilecta
"	"	2		Ps.	Benedixisti
"	"	3		Ps.	Credidi
"	"	4		Ps.	Memento [...]
"	"	5	Quibus finitis episcopus sur- gat ... cantat hanc antiphonam	Ant.	Venite
"	"	6	Tunc diaconus ex parte paeni- tentium dicat alta voce	F.	Flectamus
"	"	7	Et statim omnes paenitentes flectant genua quo facto dicat diaconus	F.	Levate
"	"	8	Et surgant ... ab archidiacono legatur in tono lectionis	Alloc.	Adest o venerabilis

Ugyanezt a célt szolgálja, ha az információkat nem mezőrendszerben szemléltetjük, hanem az egyébként érintetlen szöveg annotálásával különböztetjük meg az egyes adattípusokat. Egy valódi digitális kiadásban nemcsak a vonatkozó szakaszok elejét, hanem végüket is annotálnunk kellene, ettől az alábbi példában az áttekinthetőség kedvéért eltekintek. Mindenesetre a legtágabb halmazt, a napot egy, a nagycsütörtökről szóló szöveganyag legelején és legvégén elhelyezett *day* „tag” fogná közre. A vezeklők visszafogadásának részalmazát egy újabb, az ordó kezdetén és végén elhelyezett *ceremony* „tag” keretezné. Ezen belül a liturgikus tételeket, amelyeket korábban kurziváltunk, az incipit előtt és után álló *item*, míg a rubrikákat *rubric* „tag” különítené el. A rubrikákon belül külön csoportot képezhetnének a műfajt azonosító adatok, ezeket zárná közre a *genre* „tag”. Ez a módszer kutatói szempontból ugyanarra az eredményre vezet, mint a táblázatos földolgozás, de anélkül, hogy a szöveg bármely mondatáról vagy szaváról kénytelen lenne lemondani:

Az ordó elejének feldolgozása azonosítókkal („tagek”)

{DAY} In die Cena domini {CEREMONY} ordo in introductione penitentium.
 {RUBRIC} Item, finitis omnibus horis, ut supra, pulsetur cum magna campana.
 Ad chorum congregatis omnibus clericis dominus episcopus cum suis ministris ad hoc tabulatis, indutis vestibus rubeis, videlicet cappa, habens mitram et bacculum pastorem, et cum eo alii sex dyaconi et totidem subdyaconi ex sacerdotibus pro festivitibus tabulati, dalmaticis induti, et dominus archidyaconus cathedralis alba solum cum stola indutus, pedibus nudis, habens sceptrum ligneum in manu procedant de sacristia ad porticum ecclesie stantibus penitentibus ante fores ecclesie. Chorus incipiat legere {GENRE} psalmos sequentes, sine {ITEM} Gloria Patri: {ITEM} Quam dilecta, {ITEM} Benedixisti, Credidi, {ITEM} Memento, {ITEM} Ecce quam bonum, {ITEM} Ecce nunc, {ITEM} Laudate Dominum in sanctis eius {RUBRIC} episcopo interim sedente in faldisterio. Et concludat cum {GENRE} versiculo {ITEM} Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem. {RUBRIC} Quibus finitis episcopus surgat de faldisterio penitentibus extra porticum existentibus, archidyacono ipsos procedente. Et dominus episcopus cantat hanc {GENRE} antiphonam: {ITEM} Venite, venite, venite, filii, audite me, timorem Domini docebo vos. {RUBRIC} Tunc dyaconus ex parte penitentium dicat alta voce: {ITEM} Flectamus genua. {RUBRIC} Et statim omnes penitentes flectant genua. Quo facto dicat dyaconus: {ITEM} Levate. {RUBRIC} Et surgant penitentes [...]

(A használt azonosítók: *day*, *ceremony*, *rubric*, *genre*, *item*)

Az utolsó kihívást a rubrikaanyag értelmezése jelenti. Az év napjai, a lehetséges szertartások sorozata, a liturgikus műfajok és az egyes tételek hatalmas, de véges halmazt képeznek, ezért végső soron szabványos listákba rendezhetők (ezt a megközelítést az átlagos számítógép-használó a legördülő menüsorokból ismeri). A rubrikák azonban ugyanazt a liturgikus tartalmat is minden megfogalmazásnál különbözőképpen rögzíthetik. A probléma lényege tehát, hogy míg a liturgia nem-szöveges oldala éppen úgy, mint a szöveges oldala, véges számú és ezért szabványosítható elemből épül föl, addig a nem-szöveges oldalt szabályozó rubrikák mint szövegek szabványosíthatók. Másként fogalmazva: a napok, szertartások, műfajok és tételek viszonylatában jelentés és megfogalmazás (szemantika és morfológia) között nincs jelentős feszültség, a nem-szöveges (ceremoniális, direktoriális) adatok összefüggésében ez a feszültség fennáll.

A megoldás felé a kora újkori ordináriusok és ceremoniálék módszere vezet, amelyek kategóriákba rendezik a lehetséges rubrikális adatokat. Az 1580-as *Ordinarium Strigoniense* bevezető és függelékes fejezeteiben például jól elkülöníthetők az alapvető naptárszervezési (direktoriális) és dramaturgiai (ceremoniális) kérdések. Az előbbiek közé tartozik például az ünnepek rangja, egybeesése vagy érintkezése, az antifónák kettőzésének kérdése, a zsoltósmát záró *Benedicamus* dallamválasztása, a könyörgések összevonása vagy külön záradékkal (konklúzióval) való imádkozása, a miseordinárium egyes tételeinek dallamválasztása, stb.:

<i>De festis duplicibus semiduplicibus et simplicibus</i>	FEAST RANKS
<i>De concurrentia officii</i>	OCCURRENCE/CONCURRENCE
<i>De antiphonis</i>	DUPLICATION OF ANTIPHONS
<i>De Benedicamus Domino</i>	BENEDICAMUS
<i>De orationibus</i>	MERGING AND CONCLUSION OF PRAYERS
<i>De Kyrie eleison et Ite missa est</i>	MELODIES OF THE MASS ORDINARY
<i>De Gloria in excelsis</i>	"
<i>De symbolo</i>	"
<i>De Sanctus</i>	"

Az utóbbiak közé tartoznak a liturgikus színek, a tömjénhasználat, a szolgálattevők közti szereposztás, stb:

<i>De diversitate colorum [...]</i>	COLOURS
<i>De incenso</i>	INCENSE
<i>Festa in quibus [...] ab archiepiscopo celebratur</i>	SERVERS
<i>In praedictis autem festis [...] ministrant [...]</i>	"
<i>Assistentes</i>	"
<i>Choratores</i>	"
<i>Diaconus</i>	"
<i>Subdiaconus</i>	"
<i>Secundus diaconus et subdiaconus</i>	"
<i>Ad infulam</i>	"

Ha egy ehhez hasonló kategóriarendszert alkalmazunk a korábban *rubric* „tag”-gel elkülönített szakaszokra, szabványos hivatkozások révén válik visszakereshetővé és nagy mennyiségben összehasonlíthatóvá a szövegeknek pl. a harangozásra, szolgálattevőkre, színekre, öltözetekre, tárgyakra, kultikus helyrajzra, gesztusokra, prédikálásra stb. vonatkozó anyaga:

A rubrikaanyag tartalmi összetétele

{TITLE} Ordo in introductione penitentium. Item, finitis omnibus horis, ut supra, {BELL} pulsetur cum magna campana. Ad chorum congregatis {SERVERS} omnibus clericis dominus episcopus cum suis ministris ad hoc tabulatis, indutis vestibus {COLOUR} rubeis, videlicet {VESTMENTS} cappa, habens {UTENSILS} mitram et bacculum pastoralement, et cum eo {SERVERS} alii sex dyaconi et totidem subdyaconi ex sacerdotibus pro festivitibus tabulati, {VESTMENTS} dalmaticis induti, et {SERVERS} dominus archidyaconus cathedralis {VESTMENTS} alba solum cum stola indutus, pedibus nudis, habens {UTENSILS} sceptrum ligneum in manu procedant {TOPOGRAPHY} de sacristia ad porticum ecclesie stantibus {SERVERS} penitentibus ante fores ecclesie. [...] Quibus finitis episcopus {GESTURES} surgat {UTENSILS} de faldisterio penitentibus {TOPOGRAPHY} extra porticum existentibus, archidyacono ipsos procedente. [...] Finita ista penitentes {GESTURES} surgant. Et archidyaconus dicat: ... et finiat {PERFORMANCE} in tono lectionis, ut prius. Deinde {SERMON} moneantur penitentes per episcopum, ut quod penitendo diluerunt, iterando non renouent. [...] Interim ab archidyacono {GESTURES} reddantur penitentes manuatim domino episcopo, et ordinatim restituantur {TOPOGRAPHY} Ecclesie gremio, et collocentur ordinatim ante altare Sancte Crucis circa baptisterium.

(A használt azonosítók: *bell, colour, gestures, performance, sermon, servers, utensils, vestments, title, topography*)

Szükség esetén ezek mindegyike ugyanezzel a módszerrel tovább részletezhető. Így a gesztusok halmaza tovább bontható részhalmazokra, mint a meghintés, a tárgyak átadása vagy a testhelyzetek. A testhelyzetek részhalmazán belül megkülönböztethetők olyanok, mint az ülés, állás, leborulás, térdelés, meghajlás. A meghajláson belül különbséget lehet tenni mély (derékból történő) meghajlás és egyszerű főhajlás között (egyreszertartásmesterek a vállból történő, közepes meghajlást is sajátos gesztusnak tartják). A részletezés mértéke az anyag összetettségétől és a kutatás céljától függ, de a megközelítés ugyanaz marad. A módszer nem pusztán információkezelési bűvészműtárvány. A liturgiatudomány vagy a ritualisztika szempontjából sokkal fontosabb következménye, hogy rávilágít: a rítus nem-szöveges része a tánchoz hasonlóan véges számú, pontosan meghatározható elemből épül föl.